

ԽԱԹ-ՍԱԲԱ

(ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՑԻ

(Շարահանութիւն և վերջ 1)

Ը.

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ

Թիւրքա-Հայաստանի ժողովրդեան մի մասը, շուրջ 50.000 ժողովուրդ կազմում են գնչուները, որոնք կոչւում են չինգէնէ, մթրլը և կամ բոշա անուններով. շատ անգամ միայն Վանազագործներն են: Այդ ժողովուրդը ցրած է ամեն կողմ, սկսած Կ. Պոլսոյ շրջակայքից մինչև Եդիրնէ և Մակեդոնիա, մինչև Ամասիա, Մարզուան, Նեղոկիա, Կարին, Թորթում և այլ զաւառները: Մեծամասնութիւնը նոցանից տեղ են բռնել Ամասիայի Վէզիր-Քէօփրից մինչև Քասթամունիի գիւղերը, կենտրոն ունենալով Բոյքադ աւանը. այդտեղ միայն նոքա 7000 են և բոլորն էլ լուսաւորչական քրիստոնեաներ են—Հայ բոշաներ: Փոքրամասնութեամբ Հայ բոշաները բռնել են Երզրումի բոշա-մահալլէ թաղը և Թորթումի դաշտերը:

Հայ բոշաները նման չեն Վանի, Կ. Պոլսի և Եդիրնէի շրջակայքերում վրանաբնակ և թափառական մահմեդական մթրլըներին,

որոնք նշանաւոր են իրանց կեղտոտութեամբ և գողութեամբ և որոնք արհեստներով կազմում են մի քանի որոշ ցեղեր:

Այդ մահմեդական գնչուներից շատ սակաւները ունին խաշն և հող, զբաղւում են նոքա իրանց միջավայրում գտնւող ամենայետին արհեստներով, շինում են խողանակ, մաղ և իրանց շինածները ուսերնին առած պտտում են գիւղեր և քաղաքներ:

Հենց գոցանից է, որ բոլոր գնչուները առ հասարակ ճանաչւում են իբր թափառական մուրացիկ մի ժողովուրդ և դորա համար է, որ չը կարողանալով այդ զանազան ցեղերը միմեանցից որոշել, բոլորին էլ անխտիր կոչում են մազազործ, մ թրբբ, չինգէնէ կամ բոշա...

Բայց մ թրբբը զանազանւում է բոշայից: Բոշան քրիստոնեայ է, իսկ մթրբբը անխտիր կերպով դաւանում է իւր միջիվայրի կրօնը, որ մեծ մասամբ մահմեդականութիւնն է լինում:

Մաղագործները առ հասարակ մթրբբներ են, որոնք ամառը լեռների վերայ վրաններում, իսկ ձմեռը գետնափոր խրճիթներում են բնակւում, գործում են մաղ, խողանակ, աւել, փսիաթ և շատ անգամ էլ տեղ տեղ մազեղէն տոպրակներ, կարպետներ և այլն... Իրանց այդ բերքերով նոքա կազմում են առանձին ցեղ:

Մահմեդական գնչուների երկրորդ տեսակն են մուրացկան գընչուները, որոնք բոբիկ ունենում, կտրտած հագուստով և, մի մի տոպրակ կողքից քաշ արած, անդադար քաղաքից քաղաք են գնում, մուրում են, ֆալ են բաց անում, գուշակութիւններ անում, բակլա գցում և զանազան այլ և այլ միջոցներով ապրուստ են ճարում:

Երրորդ տեսակն է երգող և պարող մթրբբներ:

Ոչ մի ազգ կամ ցեղ ճանկաստանում այնչափ անբարոյական չէ, որքան գնչուների այդ տեսակը, որը հնարում է ամենակախի երգեր, իւրաքանչիւր 40 փարայ տւողին է յանձնում իւր կինը և աղջիկը, իւր որդուն կամ եղբորը փոքրութիւնից սովորեցնում է պարել, հագցնում է կնոջ հագուստ և իւրաքանչիւր էֆէնդիի կրքերին է յանձնում մի քանի կոպէկի համար... պէտք է տեսնել թէ ինչպէս հայրը մի թմբուկ ձեւքին, իւր որդուն առջևն առած, նորա մազերը երկար թողած, ունքերը ներկած՝ գնում է պարելու տաճիկների մօտ... պէտք է տեսնել թէ ինչպէս կանայք, խումբ առ խումբ, հագած

սեթեթե չհագուտներ ման են դալիս Կ. Պօլսոյ փողոցներում, կանգնում են դռների առջև, սկսում են պարել և երգել... պէտք է տեսնել թէ ինչպէս երիտասարդները քաղաքից դուրս բանակած գնչուների վրաններն են լեցում և, ամուսնոյն մի քանի կոպէկ վճարելով, ամենայն հեշտութեամբ կարողանում են զւարճանալ... դա մի այնպիսի սովորական բան է, որ դիտողութիւն անողի վերայ կը ծիծաղեն...

Սուլթանի, փաշաների, բէգերի և այլն ռախկասները, թիւշսիւղները և այլն այդ ցեղից են... երգողներն էլ այդ ցեղից են, լկտի երգերի հեղինակներն ևս այդ ցեղից են...

Մահմեդական գնչուների ցեղերն են կազմում նաև որսորդ մթրըքները, որոնք աղէսի մորթեր են բերում քաղաք և վաճառում... այդ ցեղերից են նաև երբեմն աւաղակներ, որոնք ճանապարհների վերայ անցորդների են կողոպտում, եթէ ոչ ունեն և լքում են ոտներ ու մի կտոր հաց ուզում, եթէ թոյլ են...

Հայերը, թիւրքերը և բոլոր միւս ազգերը սաստիկ ատում են այդ ցեղերին, իրանց մանուկներին վախեցնում են բոշայի անունով, հայհոյանքի տեղ են ընդունում մթրըք և բոշա բառերը. ճչացողին, որկրամոլին, ագահին և գողին մթրըք ածականով են նախատում... Այդ ցեղը լիովին արհամարհւած մի ցեղ է, լինի՛ նա հայ, լինի թիւրք, պարիանների պէս զրկւած են ամեն իրաւունքներից, սակայն վճարում են հարկ թէ՛ ունեցածների և թէ չունեցածների համար և կան բազմաթիւ հարկերի կապալառուներ, որոնք գերադաս են համարում գնչուների այդ խեղճ, սարուկ ցեղերի հետ գործ ունենալը...

Հայ բոշաները բոլորովին տարբերում են վերոյիշեալ բոլոր ցեղերից թէ կրօնքով, թէ սովորութիւններով: Հայ բոշաների կրօնը քրիստոնէութիւն է. շատ ջերմեռանդ են և մուսսիս լինելու անգամ գնում են, միայն թէ հայերի հետ շատ քիչ յարաբերութիւն ունին, իսկ խնամութիւն ոչ, սոքա էլ հայերի պարիաններն են, սոցա միջից եկեղեցական չեն անում և նոյն իսկ միմեանց եկեղեցի դժուարութեամբ են մտնում: Հայ բոշաների մեծ մասը Ամասիայի շրջակայքում է, այնտեղ նոքա ունին հող, տուն և տաւար. այնտեղ, որպէս և Երզրումի մէջ՝ նոքա հաստատարնակ են, իսկ Թորթումի մէջ կան ցեղեր, որոնք հող չունին և անդադար թափառում են

այս այն կողմ, սակայն մուրացկանութիւն չեն անում. նոքա զբաղ-
ւում են խաշնարածութեամբ և ձմեռը իրանց երաժշտական գոր-
ծիքներով քաղաք և գիւղերն են իջնում հարսանիքներում նւա-
գելու, ուր և երգում են իբանց երգերը, որոնք երբեմն շատ ծի-
ծաղաշարժ, երբեմն լուրջ-խորամիտ և երբեմն մեղծ և տխուր են...

Նոքա սիրում են իրանց զեղեցիկ հեքիաթների մէջ գովել
իրանց ազգի առասպելական կամ իրական դիւցազներին, արւելեան
բանաստեղծութեամբ պատմում են Լոմ-Հասանի, Աբդուլ-աղայի,
Խաթ-Սաբայի և այլ հերոսների կեանքը... խօսում են մի առանձին
լեզուով, որը փոքր ինչ նմանութիւն ունի հայերէնին, իսկ Էրզրու-
մում բնակւողները, արդէն լիովին մոռացած իրանց լեզուն, մի
առանձին շեշտով հայերէն են խօսում և սակաւ առ սակաւ սկսել
են հայերի հետ խնամութիւն իսկ անել. վերացւել է սկսում այն
խորթութիւնը, որը տիրում էր դոցա և հայերի մէջ... այժմ հայ
բոշաներից քիչերն են մնացել, որոնք հողի տէր չեն և որոնք ստիպ-
ւած առ այժմ թափառում են ամբողջ Թիւրքա-Հայաստանում...

Թ.

Օ Ղ Ի Շ Ո Ւ

Հէնց այդպիսի հող չ'ունեցող հայ բոշաների մի ցեղ էր Խաթ-
Սաբայի խումբը, որը վրաններ էր խփել Զիւլինի դիւզի վերայ:

Խաթ-Սաբայի վրանից սկսած, որը իւր կողմ աւել էր կիրճի
մօտիկ մի բլրակի, վրանները փռւում էին մինչև զահաւանդը և
և այնտեղից ևս մինչև կրճի բերանը, ուր գտնվում էր Մնօյից Վար-
դիկի մազեղէն կտորներից կազմւած մեծ վրանը:

Դա մի եղեգնեայ միջորմով բաժանւած մեծ տեղ էր մէջ
տեղում՝ վրանին վեղարի ձև էր տալիս մի հաստ սիւն, իսկ փոքրիկ
սիւնները իբր յենարան էին ծառայում և սև շորի միւս ծալքերին ամ-
րացած էին մի փոքրիկ առուակի մէջ; որը փորւած էր վրանի շուրջը.
նոցա մէջ էր հանդուում եղեգնեայ այդ ցանկը:

Վրանում այդ միջոցին կային միայն կարասներ, մի քանի հին
կարպետներ, մի ճոճ կապած սիւնից սիւն՝ որի մէջ պարկած աղա-
ղակում էր մի թխազոյն մանուկ, կատուն ցատկում էր միջնորմի

վրայով, իսկ մի կին կանգնած սիւնի մօտ նայում էր դէպի Խաթ-Սաբայի վրանը, ուր իջել քնում էր Հասան Ղալայի բէգը:

Հագիւ թէ հարկահանը և գրագիրը փռւել, աււակի եզերքը քնում էին, օր վրանի միջնորմի ետեւից զուրս եկաւ մի աղջիկ և մօտենալով կնոջ՝ հարցրեց.

—Քնեցի՞ն բոլորը:

—Քնեցին, պատասխանեց կինը:

—Իսկ մերո՞նք... ասաց նա և նայեց բոշաներին, որոնք հեռացել ժողովւել էին մի վրանի մօտ և ցած ձայնով վիճում էին:

—Այ, ասաց կինը աղջկան — այժմ քնեցին, կը զարթնեն և ինչ որ ունինք-չունինք կը հաւաքեն, այն ժամանակ նոր թող գայ մայրդ և ուզածին չափ գողգողայ...

—Մա՛յրս ինչ անի, ծիծաղեց աղջիկը — նա գիտէ՞ր, որ Հասան Ղալայի բէգը մեզ մօտ է գալու...

—Ե՞հ, Օղի՛շու, գիտնար էլ՝ ոչինչ չէր կարող անել...

Կինը Վարտիկի կինն էր, նիհար և հասակաւոր. ժամանակին զեղեցիկ էր եղել, բայց այժմ նա նմանում էր մի թառամած ծաղիկ. տխուր-մելամաղձոտ հայեացք, թոյլ շարժածք, քնէած աչքեր և խոր ընկած թշեր. իսկ Օղիշուն, դա Խաթ-Սաբայի թոռն էր, մի սիրուն հմայիչ աղջիկ պարթեւ հասակով, աշխոյժ մեծ աչքերով և թուխ դէմքով. բերանը փոքր ինչ մեծ էր, բայց չէր տգեղացնում դէմքը. վերին շրթունքի վերայ կարծես սկսել էր ընչացք բուսնել, որովհետեւ աղեղնաձև մի աղւամազ ծածկել էր քթի տակը. փոքր ինչ ծուռ քիթ և փոքրիկ, բերանի առջևի ատամները քիչ զուրս ցցւած, և այդ պատճառով, երբ նա ժպտում էր, այնչափ քաղցր, այնչափ զրաւիչ արտայայտութիւն ունէր այդ ժպիտը, որ ոչ ոք չէր կարող անտարբերութեամբ դիտել... լոմերը մինչև իսկ դիտել էին Օղիշուի այդ ժպիտը. դա գրաւել էր նոցա բանաստեղծին և նա, երբ լոմերին դէս տէնը ¹⁾ երգում էր, չէր մոռանում վերջումը երգելու սոյն տողերը.

Նորա ժպտի մէջ — երբոր ժպտում է —

Փայլում է բարին. կարծես մի րոպէ

¹⁾ Գովասանական երգ:

Զար ունի՜չ չը կայ աշխարհիս վերայ,

Եւ երկինք մի պարզ նորա մէջ կը ցոլայ...

Վերջապէս Օղիշուն իւր ամբողջութեամբ մի այնպիսի վայրենի գրաւիչ, զօրեղ գեղեցկութիւն էր կազմում, որ չուներ իւր մէջ ունի՜ մեղկ, թույլ, հարեմական նշան և որից շատ քիչ սակայն կարելի է գտնել միմիայն լեռնաբնակ քիւրդերի և հայ բոշաների մէջ: Այդ գեղեցկութիւնը պատկառանք իսկ ազդում է, մարդ կարծում է թէ անհնար է ունենալ նորան, բայց երբ մի անգամ ունեցար, անհնար է դիպչել նորան...

Օղիշուն այդպէս աղջիկ էր. նրանից վախենում էին բոշաները, որովհետեւ նա քաջ էր. քաջ ցուպ խաղացնող և գօտեմարտ, նորա մեծ թուխ մասներով քնքոյշ ձեռքերի ապուսկները տապալեցնել էլ կարող էին...

— Լսի՛ր, ասաց Օղիշուն Վարտիկի կնոջ—մեծ մայրս եթէ այստեղ լինէր, այդ ցանցաւ լոմերը այդպէս չէին ժողովւիլ միայն խօսելու համար. նա կը հաւաքէր նոցա, կը տար նոցա ձեռքը մի մի ցուպ, կը կոսորէր այդ քնած զինւորներին և Հասան Ղալալի բէգին այդ զահաւանդից ցած կ'ուղարկէր դէպի դաշտը... իմ մեծ մօրիցս վախենում են բոլորը, որովհետեւ նա քաջ է...

— Տե՛ս, տե՛ս, ասաց Վարտիկի կինը—Հասանը և մարդս գալիս են...

— Եւ ի՛նչ խեղճ դէմքով, աւելացրեց Օղիշուն, կարծես լաց են լինում... է՛, Հասա՛ն, Հասա՛ն, կարծես Խաթ-Սաբայի, Լոմ Հասանի որդին չես...

Վրանը մտան երկու բոշաներ:

— Հէնց այդ է, գոչում էր Հասանը Վարդիկին, կարծում ես թէ մեր ունեցածները առնելով գո՞հ կը լինին... կը տեսնես, կը գան վրանդ էլ կը քանդոտեն, մէջքիդ մի լաւ հարւած էլ կը տան, կինդ էլ... հը՛մ... հրեց նա Վարդիկի կնոջ և Օղիշունին նայելով—է՛, հրացանս պիտի լեցնեմ... ես Օղիշունին սաղ սաղ չեմ տայ նոցա ձեռքը...

— Ո՞վ, գուցե Օղիշուն-ե՞ս... անհոգ կա՛ց, դուք ձեր մասին մտածէք, Լոմ-Հասանի թոռը, լինի՜ նա աղջիկ՝ կարող է իրան պաշտպանել...

— Լա՛ւ, լա՛ւ, ասաց Հասանը—այստեղ էլ բոշաներ չեն, տեսնո՞ւմ ես այն հրացանները, բոլորն էլ լիքն են...

— Դիտեմ, ժպտաց Օղիշուն-բայց հեշտ չէ նոցա Օղիշունին սաղ սաղ ձեռք գցել...

— Բէզը անպատճառ մի օյին կը հանի թէ որ քեզ տեսնէ, ասաց մուսլ զէմքով Վարտիկը և նստեց գետնի վերայ, սիւնի մօտ. Հասանը ևս տեղաւորեց նորա կողքին:

— Հը՛մ, ասաց Հասանը—մերոնք բոլորն էլ յուսահատուել են... և այսպիսի միջոցին էլ մայրս թողել էր զրում է գնացել:

— Մայրս ի՞նչ անի, գոչեց Օղիշուն—նա խօ չը գիտէր որ բէզը պիտի գայ... դէ՛, դո՛ւ էլ Լում-Հասանի որդին ես... վեր կա՛ց, բոլորին հաւաքիր և կոտորեցէք այդ բարբարոսներին, չէ՞ որ դոքա զարթնելու են և երբ զարթնեն՝ անելու են ինչ որ մտածեն... խօ լաւ բան չե՞ն մտածիր...

— Ասում ես, ասաց Հասանը—մենք խօ բացի փայտից ոչինչ չունինք, իոկ նոցա... տեսնում ե՞ս...

— Տեսնում եմ... եթէ չէք կարող ուրեմն փախէք քանի նոքա քնած են... էն որ ձեր բոլոր ունեցածները առնելու են... գոնէ փախնենք, որ ձեր կանանց չ'անպատեն...

— Հը՛մ, արաւ Վարդիկը-վատ միտք չէ այդ... կիրճի մէջ մտնենք սւ անցնենք դաշտը... քնած են:

— Է՛հ, ինչե՛ր ես ասում... բոլորն էլ ձիաւոր են, կընկնին ետևներիցս ու վայ այն ժամանակ...

Այդ միջոցին զինւորներից մէկը արթնցաւ, յետոյ միւսը և 5 բոպէից յետոյ բոլորն էլ կռացած առուակի վերայ լացել սկսեցին, յետոյ սկսեցին ծխել և կամաց կամաց մտնել վրանները:

Դիչ յետոյ հարկահանը և գրագիրն էլ զարթնեցին, մտան բէզի մօտ, բէզը վեր թռաւ, յօրանջեց, յետոյ դառնալով հարկահանին՝ ասաց:

— Վերջացրի՞ք...

— Դեռ չենք էլ սկսել:

— Դէ՛հ, շուտ արէք, շուտով կը մթնանայ...

Եւ ահա բոլորը ոտքի ելան և խառնուցան միմիանց. զինւորները, բէզի և հարկահանի հրամանով, վրանները մոտան ու սկսեցին քանդրուտել և տակն ու վրայ անել ամեն ինչ, մի քանի զինւորներ էլ լիովին մերկացնում էին մի վրանի առջև խմբւած տղամարդկանց,

այլք կանանց հագուստների մէջ էին սպրտեցնում իրանց կեղտոտ ձեռները և գարշելի ժպիտով ժպտում էին նոցա արձակած ճիւղերի վերայ... հարկահանը հրամաններ էր արձակում, մանուկ բոլաները ճշալ սկսեցին, կանայք փախչում էին այս-այն կողմ և Խաթ-Սաբայի վրանի մօտ կանգնած բէգը, դիտելով այդ բոլորը՝ փորը բռնած ծիծաղում էր:

Հարկահանը հրամայեց գատարկել վրանները, նորա ոտքերի մօտ սկսեցին գլորել զանազան մեծութեամբ կաթսաներ, կարպետներ, բարձեր, նորա ձեռքն էին բերում լեցնում կանանց կամ աղջիկների վզից պոկած կեղծ ոսկիները. ապակեայ մանեաւներ, գլխի թաշկի-նակներ և կօշիկներ...

Այդ բոլորից հարկահանը մտադիր էր կազմել գրագրի հաշւած 2.600 ղուրուշ հարկը:

Մեծ, աղմուկ, լաց, ճիւղ պատել էր Զիւինի դիւզը...

Ամեն ինչ լռեց, որովհետև լսեց մի կատաղի ձայն և նորան յետևեց մի սուր ճիւղ...

Քիչ յետոյ տեսնեց Օդիշուն, որը հերարձակ իւր ցուպով գլորում էր իրան մօտեցող զինւորներին, ջախջախում էր թիւեր, գլուխներ և հեռագհետէ ընկրկում էր գէպի կիրճը... մի զինւոր արդէն բռնել էր նորացուպը, միւսները ոռնում և հայհոյում էին և Օդիշուն այնպէս ճչում էր, որ բէգը զարմացած գոչեց:

—Աղջիկ է այդ...

Խլեցին Օդիշու ձեռքից ցուպը, յետոյ բռնեցին նորան և երբ նա ճչում էր.

—Լռի՛ր, ասաց մօտեցող հարկահանը—քեզ բէգին պիտի տանենք...

Օդիշուն լռեց, թոթափեց իրան, ազատեց զինւորների ձեռքից, մի բռունցքի հարւածով գլորեց հարկահանին և մտաւ կիրճը...

Զինւորները խմբովին հետևեցին նորան և մինչդեռ բէգին իմաց էին տալիս, որ այդ աղջիկը մի հրաշալի գեղեցկութիւն ունի և բէգը հրամայում էր միւս զինւորներին ևս վազել աղջկայ ետևից, Օդիշուն եզնիկի արագութեամբ վազեց դէպի խորը, մագլցեց մի ժայռի վերայ և երբ ետ էր նայում, ապշած կանգ առաւ, որովհետև մի երիտասարդ մարդ յանկարծ ղուրս թռաւ ժայռի ետևից,

դաշոյնի մի հարւածով փռեց առաջին զինւորին, երկրորդ եկողի գլուխը ջախջախեց հրացանի կոթով և դռաց միւսներին՝

— Ետ կորէ՛ք, թէ չէ բոլորիդ էլ կը փռեմ... բէգը սկսեց անհամբեր լինել, յանկարծ լսեցան հրացանի ձայներ, յետոյ աղաղակներ և կիրճը մանող զինւորներ խուճապով Զիւլինի դիւզը լեցւեցան...

Եւ երբ բէգը ինքը մտնում էր կիրճը, զարմանօք տեսաւ թէ ինչպէս մի ձիաւոր, գաւալն առած Օղիշուին՝ սրարշաւ իջնում էր դաշտը...

Արդէն ուշ էր, այլ ևս նորա ետեւից հասնել անկարելի էր։ Կիրճում փռւած էին չորս դիակներ, որոնք եկան միացան Օղիշուի ջախջախած երկու մեռած և երկու վիրաւորւած զինւորների հետ...

Ժ.

Կ Ա Ն Ց Ի Ա Լ Է Ք

Օղիշուն ժայռի գլխին կանգնած տեսաւ երիտասարդին և երբ զինւորները ընկրկում էին, նա մի ուրախ շարժում գործեց, ցած սահեց ժայռից և վազելով դէպի երիտասարդը՝

— Ալէ՛ք... ասաց—դո՛ւ այստեղ...

— Այո՛, ժպտաց սիրազին երիտասարդը—բաց ամենից առաջ ձի նստիր, եթէ չես կամենում դոցա ձեռքը ընկնել...

Յետոյ, առանց սպասելու պատասխանի, թռաւ ձիու վերայ, առաւ գաւալին Օղիշուին և, մտրակելով ձիուն, սրարշաւ դէպի դաշտն սկսեց իջնել։

Օղիշուն պինդ գրկեց Ալէքի մէջքը, երեսը նորա ուսին դրեց և ասաց.

— Քշի՛ր, Ալէ՛ք... երկրորդ անգամն է որ լուներին լաւութիւն ես անում...

— Խօ չե՞ս յոգնել, հարցրեց Ալէքը։

— Ո՛չ, միայն ծնկներս սկսեցին ցաւել։

— Այդ նրանից է, որ թամբ չը կայ ձիու վերայ... այնչափ շտապով եկայ, որ թամբը չը կարողացայ դրացիից վերցնել...

— Ինչո՞ւ էր այդչափ շտապում...

— Շատ պարզ է... քաղաքում մօրդ տեսայ, տեղդ իմացայ, մի

ամբողջ ամիս էր, որ Թորթում էլ տեղ չը թողեցի ման եկայ. մէկը ասում էր գէպի Խնուս էք գնացել, մէկն էլ թէ Հասան Ղալայի մէջն էք...

— Մօրս տեսա՞ր ուրեմն...

— Տեսայ, Գրիգոր աղայի մօտ էր գնում. իսկ դու պատմիր ինձ թէ Հասան զալայի բէգը ի՞նչ գործ ունէր ձեզ հետ...

— Հարկ էիր պահանջում և 2.600 ղուրուշ հարկ...

— Հը՛մ... հա՛րկ էր պահանջում, ի հարկէ կը պահանջի, էլ Զանդաղում մարդ չեն թողել, որ չը ծածէին ու չը բանտարկէին, հիմա էլ ձերոնց կը բռնեն բոլորին ու Զանդաղ կը տանեն, մանաւանդ որ սպանութիւն էլ եղաւ, կը կարծեն թէ անողը բոշա էր:

— Ա՛խ, գոչեց Օղիշուն—այդ ի՞նչ վատ բան եղաւ... ի գուր սպանեցիր.

— Թողնէի որ քեզ բէգի հարե՞մը տանէին, ո՛չ, եթէ դու չը կարողանայիր փախչել, լսո՛ւմ ես, Օգիշու, եթէ չը կարողանայիր, ես արդէն հրացանը լարել էի, քեզ պիտի սպանէի...

— Ալէ՛ք... գոչեց աղջիկը:

— Այո՛, շարունակեց Ալէքը—ինձ համար աւելի լաւ էր քո դիակը տեսնել, քան լսել, որ բէգի հարեմի մէջ գտնուող հայ կանանց մէջ դու էլ կաս... ա՛խ, չը գիտես, Օղիշո՛ւ, թէ այգ Հասան բէգը որչա՛փ անգութ, որչա՛փ գազան մարդ է... այժմ էլ տեսնո՞ւմ ես, սաղ բռնաներին փչացրեց...

— Եւ դեռ մէկն էլ չ'եղաւ որ նորան փչացնէր:

— Է՛հ, այդպիսի մի սպանութիւն քիչ օգուտ է տալիս... փաշան բացի այն, որ վրէժը խեղճ ժողովրդից կը հանի, այլ և մի ուրիշ աւելի բարբարոսին կը դնի սորա տեղը, որը կը գայ և հազար ու մէկ պատճառներով ժողովրդի շրերն անգամ վրաներիցը կը հանի...

Տիրեց փոքր ինչ լուռութիւն, մութը սկսում էր պատել և մի թանձր մշուշ գալիս ծածկում էր բլրաների կատարները:

— Ձե՞ս մրսում, հարցրեց նորէն Ալէքը:

— Ո՛չ, ես սովորել եմ դիմանալ:

— Գիտեմ որ քաջ և դիմացկուն աղջիկ ես, բայց գուցէ այս գիշեր ուշ հասնենք գիւղը:

— Հոգ չէ, իսկ դու չե՞ս մրսում:

—Ե՞ս, ծիծաղեց Ալէքը—ցուրտը ինձ հետ գործ չունի, ես ամառ ձմեռ մէկ այս հագուստն եմ հագնում... չե՞ս յիշում ինչպէս երբ Թորթումումն էիք և ես նոր էի տեսել քեզ, զալիս ձեր վրաններին հեռու բաց օդում գիշերում էի...

—Յիշում եմ, որ ես էլ կարպետ էի բերում տակըդ փռելու համար...

—Բարի աղջիկ ես, Օգիշու, և ես քեզ դորա համար էլ սիրում եմ... յիշո՞ւմ ես, թէ ինչպէս մի անգամ մայրդ քիչ մնաց փայտովը գլուխս ջարդէր:

—Յիշում եմ, որ յետոյ, երբ հօրեղբօրս քաղաքի դռնապան զինւորների ձեռքից ազատեցիր, մայրս ճակատդ համբուրեց.

—Հա՛, այժմ մօրդ հետ բարեկամ ենք... էլ այնուհետև չէր խրտնում, երբ ձեր վրաններում երևում էի:

—Կարծեմ գիտէ իսկ մեր զաղտնիքը:

—Գի՛տէ, գոչեց Ալէքը—ի՛նքը ասաց:

—Չէ՛, բայց միշտ երբ անունդ տալիս է, երեսիս է նայում և ծիծաղում է:

—Իսկ դո՞ւ:

—Ե՞ս, գիտես որ կարմրել չը գիտեմ...այժմ ո՛ւր ենք գնում մենք:

—Այստեղ մի ծանօթ գիւղ կայ. բարեկամ ունիմ այնտեղ:

—Գիտե՞ս, Ալէ՛ք, խօսեց աղջիկը—լաւ չէ՞ր լինիլ, որ ինձ էրզրում—մեծ հօրեղբօրս տունը տանէիր:

—Իսկ մեր տունը—Կան չե՞ս գալ:

—Ձեր տո՞ւն, ծիծաղեց աղջիկը—գեռ ժամանակը չէ, երբ մեծ մայրս մեզ կ'օրհնի և քո մայրդ էլ խորթ չի նայիլ բոշաների վերայ՝ այն ժամանակ:

—Այսինքն երբ մեզ պսակե՞ն...

Օգիշուն դէմքը ամուր սեղմեց Ալէքի մէջքի վերայ. սա դարձաւ, նոցա դէմքերը միմեանց մօտեցան և առաջին անգամն էր, որ բնութեան այդ զաւակները ազատօրէն կարողացան համբուրել միմեանց... Ալէքը խլեց նորան իւր գաւակի վրայից, երեսայի նման առաւ իւր ձեռքերի վերայ, դէմքը իջեցրեց դէպի նորա կուրծքը և Օգիշուի երկար մազերը եկան ծածկելու նոցա միացած շրթունքները...

Կէս ժամից յետոյ Ալէքը իջաւ ձիուց, գիւղի մի խրճիթի լճօտ կանգ առաւ, ծեծեց դուռը և ներս մտաւ:

Իւր ծանօթ քիւրէի տունն էր այդ, ուր նորան ընդունեցին։
Ալէքը Օդիշուին յանձնեց տանտիկնոջ, կերաւ հացը, առաւ
հրացանը և ձի հեծաւ։

— Էրզրում պիտի երթալ, ասաց նա — պիտի երթալ ծնողնե-
րիս հանգստացնել։

— Մեծ մօրս էլ կը տեսնե՞ս, հարցրեց Օդիշուն։

— Անպատճառ, նորա հետ գործ ունիմ... պիտի մի անգամ վերջ
տալ այս խայտառակութիւններին...

Եւ համբուրելով Օդիշուն՝ աւելացրեց։

— Անհոգ կաց...

Եւ մորակեցով ձին անյետացաւ մթութեան մէջ։

Կանցի Ալէքը պղնձագործ էր և Էրզրումից կէս ժամ դէպի
հիւսիս գտնուող Կան գիւղացի։ Նա զեղեցիկ չէր, սակայն առողջա-
կազմ, առնական դէմքով և յայտնի Էրզրումցի արհեստաւոր։

Նորան բոլորը ճանաչում էին...

ԺԱ.

«Ն Ա Հ Լ Ա Ի»

Այսպէս ուրեմն, բոշաների խումբը հազիւ թէ իջեանում էր
Ձիւինի դիւղում, որ հեզհետէ ոչնչանում էր. մի քանի օրուայ մէջ
նա կորցրեց իւր նախիրը, երկու աղամարդ, բանդարկեցին շատերը,
Խաթ-Սաբան Էրզրում գնաց և բէգի հարկահանի հետ բացի բոշա-
ներին բոլորովին մերկացնելուց, բռնեցին նոցանից շատերին, ծեծե-
ցին միւսներին և աւարով իջան դէպի Ձանգաղ, մինչդեռ միայն
Օդիշուն այդ բոլորից կարողացաւ ազատուել։

Ձանգաղում բէգը կատաղած հրամայեց իւր մօտ կանչել դիւղի
խամփաներին և երբ նոքա եկել վրանից հեռու չոգել և դողդողա-
լով սպասում էին, բէգը աչքերը ոլորեց և գոռաց՝

— Նրդում եմ որ դեռ գիշերուայ լուսինը չը տեսած, բոլորիդ
սաստիկ կը պառթեմ, եթէ չը բերէք ինձ այն մարդուն, որը իմ
զինւորներիս նահապառակեց և ձեռքիցս տարաւ իմ անձիս հարեմին
զարդ լինող մի աղջիկ... սպանողը ձեզնից էր, որ էլ խայտառակու-
թիւն ու լրբութիւն չը մնաց արիք, զնացէ՛ք, ձեզ երկու ժամ

ժամանակ եմ տալիս, որ անիրաւ մարդասպանին ինձ բերէք ձեռքերը ու ոտները կապած... իսկ առ այժմ շուտով զօրքերիս կերակուր տւէք և բանդարկւածներին էլ հրաման եմ տալիս որ ուտելու բան տաք, հայդէ՛, կորէք...

Եւ գոհ իւր խօսքերից, շփեց մորուքը, դարձաւ իւր կողքին նստած հարկահանին ու ժպտալով հարցրեց՝

— Ել բան մնա՞ց ասելու...

— Ձերոյ մեծութիւնը խօսեց բոլորը— ասաց հարկահանը— միայն թէ մուսցաւ ասելու, որ պէտք է մեր ձիերին էլ գարի տան...

— Լսեցի՞ք, գեաւուրներ...

Խամփաները ուռքի ելան, խորը գլուխ տւին և հեռացան դէպի Ձիւինի լեռները բարձրացող լայն ճանապարհի մօտ։

Ձանգաղ գիւղը շինւած է Բասէնի ուղղակի այն ծայրին, որտեղից ճանապարհը սկսում է բարձրանալ գէպի Ձիւինը. մի փոքրիկ գետակ գալիս կտրում է գիւղի առջևը և անցնում խառնուում է Հասան Ղալայի գետակին։

Գիւղի խրճիթները ճանապարհի մօտից միմեանց կպած սփռւում են լորան կուրծքի վերայ և այգ խրճիթներից ամենասիրունը, մեր պատմութեան ժամանակ, քէհեպի խրճիթն էր։ Քէհեա ինքը մի քառասնամեայ գեր մարդ էր, ունէր 100-ի մօտ տաւար և գիւղի խամփաներից մէկն էր. Ձանգաղը այդ ժամանակ ունէր չորս խամփաներ, որոնց գիւղացիք չէին սիրում, որովհետև նոքա էլ Հասան Ղալայի բէգերից պակաս անգութներ չէին։

Բայց երբ խամփաներին, ՚ի թիւս որոց և քէհեպին, բէգը կանչեց և մի քանիսները լսեցին բէգի սպառնալից խօսքերը, գիւղացիք լեցւեցան քէհեպի տունը և սպասում էին տեսնելու թէ խամփաները ինչ պիտի անեն։

Քէհեան գիւղացւոց հրամայեց շատ չը խռնւելու իւր խրճիթի մէջ, տեղ ցոյց տաւ ընկերակիցներին, լցրեց չիբուխը և պահ մի բոլորն էլ ծխել սկսեցին։

— Ե՛հ, խա՛ը քէհի՛ա, ասաց վերջապէս խամփաներից մէկը— մեր էջէլը ¹⁾ եկել է, ժամանակ շատ չ'ունինք, կանչենք Տէր Եղիշէին, խոստովանւենք և հաղորդւենք...

¹⁾ Օրհաս։

— Ի հարկէ, վերայ տաւ երկրորդը— մեզ կը խորովեն, որովհետեւ ո՞վ գիտէ, ինչ տեսակ մի չափողն¹⁾ սպանել է այդ անօրէնի զինւորներին... էլ չի մտածում թէ զանգազցիք ինչ գործ ունէին Զիւինի դիւզի վերայ... այսպէս է... Կարօն կը սպանի, Վարդանը կը տուժի...

— Աղանե՛ր, խօսեց քէհեան բերնից մի թանձր ծուխ արձակելով— մեզ մէկ ճար է մնում, կամ թողնել փախչել և կամ մեզնից մէկին զոհ տալ՝ միւսներին ազատելու համար։ Տղէ՛րք, դարձաւ նա գիւզացւոց, եկէ՛ք, Աստուածը մի՛ ուրացէք, եթէ ձեր մէջն է բէգի զինւորներին սպանողը, բռնէք բերէք մեզ, անմեղ ձեր իշխանների արիւնը մի մտնէք...

— Ինչե՛ր ես խօսում, քէհեա՛, գոչեց մի գիւղացի, — դու լաւ գիտես որ մեզնից չէ եղել սպանողը, չը լինի՞ ուզում ես որ մեզնից մէկին զոհ տանք ձեր կաշիի համար։

— ձիշտ է ասում Գարօն, ասաց մի ծերունի խամփա, — մենք լաւ գիտենք որ սպանողը Զանգազից չէ. մենք էլ ծեր մարդիկ ենք, ինչ օրէնքով մի ջահիլ գայ մեզ համար զոհւի... վեր կացէք, տէրտէրին կանչէք խոստովանենք, հալբէթ Աստուած մեր մեղքերի համար այսպիսի մահով է մեղ մեռցնում... ճակատագիր... ազանե՛ր, ճակատագիր... մեր ճակատի վերայ գրած է եղել, որ խորոված ենք լինելու... ո՞վ կարող է ճակատի գրածը ջնջել։

— Ամենքն էլ քեզ նման խռճած չեն... մոմուաց քէհեան յուսահատ, բայց որքան որ կամաց խօսեց, ծերունի խամփան կարողացաւ լսել։

— Իրաւունք ունի՛ս, ասաց նա — դու դեռ ջահել ես, փա՛ռք Աստուծոյ, քէօհյան ձիեր շատ ունիս, վեր կա՛ց, մէկի վերայ նստիր ու փախիր, թող մենք զոհւենք, մենք արդէն ծերացել ենք։

— Մ՛ջ կրնես, գոչեց մի ուրիշ խամփա — ես սկի էլ չեմ ուզում խորովւել... ես էլ կը փախչեմ։

— Փախի՛ր, ասաց քէհեան — փախիր և կնիկդ ու աղջիկներդ թող խորովւեն քո փոխարէն...

Խամփան գլուխը ծռեց և չը պատասխանեց։

¹⁾ Սրիկալ, անառակ։

—Հը՛, ծրծաղեց քէհեան—ինչո՞ւ չես փախչում, վե՛ր կաց, իմ ձիերիս մէկն էլ քեզ փէշքէշ, իմ հրացանս էլ առ ու գնա՛... եթէ կարող ես, եթէ սիրտդ տանում է որ կնոջդ խորովեն, աղջիկներդ էլ բէգը կամ զինւորները պղծեն, համեցէ՛ք... ռուսի հողը շատ հեռու չէ, մինչև առաւօտ այնտեղ կը հասնես և կ'ազատես... է՛հ, որ փախչել կարողանայինք, առաջինը ես կը լինէի...

—Ձէ՛, խօսեց չորրորդ խամփան—ձեզնից ոչ ոք էլ չի կարող փախնել... ելէք գնանք խոստովանւելու...

Յանկարծ խրճիթի դուռը ուժգնութեամբ բացւեց և այնտեղից ներս մտաւ մի երիտասարդ։

Նա երկարահասակ, լիքը գեղեցիկ դէմքով, երկար մօրուքով, սրածալք մեծ ընչացքով մէկն էր, սուրը գօտիից, մի երկար սուր ուսերից, հրացանը ձեռքին, լէւօլէրը կողքին, գլխին Փէս, ոտքերին երկար կօշիկ և աջ ձեռքում արծաթեայ կոթով մի մտրակ, որով նա յուզմամբ ծեծում էր երկար կօշիկի պարանոցը։

Նա մտաւ, դէմքը կնճռած բոլորին նայեց, մօտեցաւ քէհեային և խրոխտ ձայնով գոչեց՝

—Բարև, խա՛ռ քէհեա՛...

Քէհեան ապշած նրան նայեց. բոլորն էլ զարմացած մնացել էին, որովհետև մի քանի տարի էր, որ չէին տեսել նոքա այդպէս զինւած մէկին։

—Վա՛հ, գոչեց քէհեան—դու հա՞յ ես, ո՞վ ես որ չեմ կարողանում ճանաչել։

—Հը, Գէորգին մոռացե՛լ ես, որ քեզ Համիդ աղայի ծեծից ազատեց Հառամիների գիւղի մէջ։

—Վա՛յ բարև, Գէորգ աղա՛, աչքներիս վերայ, գլխներիս վերայ եկար... համեցէք, համեցէ՛ք։

—Լա՛ւ, գոչեց Գէորգը—ես կը նստեմ, բայց այս տղաներից մէկին ասա, որ ձիուս տանեն ախոռը և առջևը գարի լցնեն...

Գիւղացիներից մէկը դուրս թռաւ խրճիթից։

—Է՛, ասաց Գէորգը նստելով և Մարտինի հրացանը ծնկների մէջ առնելով—այս ի՞նչ էք անում այստեղ, երևի պաարաստում էք խոստովանւելու... հայ էք ի հարկէ, հենց որ բարկացան ձեզ վերայ, իսկոյն գլուխներդ քաշում ու եկեղեցին էք վազում... տօ՛, դեռ

ո՛ւր է ձեր խոստովանւելու ժամը, ի՞նչ է, խօչէք փթել—100 տարեկան դարձել... այդ բէգը իւր քսան զինւորներով կարողացա՛ւ սազ գիւղին վախեցնել... ամօ՛թ, ամօ՛թ, արժանի չէք ո՛չ մի բանի, ոչ մի գթութեան...

Եւ նա բորբոքւած վեր թռաւ, հանեց բէօլէրը, ոտը քաշեց և գոռաց կատաղութեամբ։

—Ձեզ բէգը պիտի խորովի, ուրեմն աւելի լաւ չէ՞, որ մի քրիստոնէի ձեռքով սատկէք...

—Գէորգ աղա՛, գոչեցին վախեցած խամփաները վեր թռչելով. քեզի ղուրբա՛ն, մեզքի մէջ մի մտնիլ, ընտանիքների որբ մի թողնիլ, խնայի՛ր...

Գէորգը ետ քաշեց բէօլէրը, մի քրքիջ արձակեց և ասաց ծիծաղելով։

—Տօ՛, ախմախնե՛ր, ինչո՛ւ եմ մեղքի մէջ մտնելու, միւսնոյն չէ՞, ահա՛, ես խղճացի, բայց բէ՞գն էլ քրիստոնեայ է, նա էլ կը խղճա՛յ...

—Է՛հ, է՛հ, ասաց ծերունի խամփան—ջահիլ-ջահիլ խօսում ես, չը գիտե՞ս որ բէգը կերթայ ու հարիւր զինւոր կը բերէ մեզ ջարդ ու փշուր կանի...

—Ձայնդ... խռփած մո՛ւկ, ինչո՛ւ չես փախչում մի ծակ մտնո՛ւմ, կորի՛ր, գնա սատկիր քեզ համար, թող որ ուրիշները ապրին... մինչև որ բէգը Հասան Ղալայ կարողանայ երթալ, ես նորա կորած գլխով պիտի փշրեմ քո ցանցառ գլուխդ... դէ՛հ, դարձաւ նա զիւղացիներին—մի՛ լսէք այս խռփածին, որ հզուց էլօր մեռնելու է, դուք ջահիլ էք դեռ, դեռ ևս շատ տարիներ ունիք ապրելու, բայց եթէ մտադիր էք այսպէս ապրելու, սատկէք բոլորդ է՛լ, ա՛յ, էսօր ձեզ կը խորովեն, հգուց ձեզ կը կտրտեն, ձեր կնիկները կը տանեն...

Եւ բացւեց նորէն խրճիթի դուռը. այս անգամ ներս մտնողն էր մի պարթև կին ցուպը ուսին դրած։

Խաթ-Սաբան էր, փոշոտ, կեղտոտ, միակ աչքը արիւնով լեցւած։ Նա յառաջացաւ, ցուպը ցած առաւ, իւր հետը մտնող գամփոնի պրացիով վռնդեց ոտերի մօտից, նստաւ պատի մօտ և երբ Գէորգը գոչում էր.

—Այո՛, ձեզ բոլորիդ էլ կը սպանեն, կը խորովեն...

Խաթ-Սաբան վեր թռաւ տեղից, բարձրացրեց ցուպը և խռպոտ ձայնով գոռաց.

—Նահլաւ սիսորովի ¹⁾ նահլա՛ւ, նահլա՛ւ...

Եւ իւր միակ աչքը կատաղութեամբ բեռեց Գէորգի վերայ...

ԺԲ.

Բ Ե Գ Ի Հ Ա Շ Ի Ի Ն Ե Ր Ը

—Ուրեմն բոլորը 675 հոգի՞ են:

—Այո՛, դրանից 100 մանր են, սկսած 1 տարեկանից մինչև 16 տարեկան:.. 675 վերայ գեռ չեն հաշւած ծերունիները...

—Իսկ նրա՞նք որքան են:

Հարկահանը թերթեց տետրակը, մատով սկսեց հաշւել և ասաց.

—Մի խօսքով գիւղի մէջ աւելի քան 700 անձ կայ...

Այս խօսակցութիւնը պատահում էր գետի եզերքում՝ կանգնեցրած բէգի վրանի մէջ. բէգը թիկն տւել բարձին ծխում էր, զրագիրը թուղթը ծնկան վերայ ծալած, զրիչը ականջի ետև՝ ուշադրութեամբ լսում, իսկ հարկահանը մի մեծ տետրակ ծնկների վերայ՝ հաշւում էր:

Մի ձիթի ճրագ դրած ճրագկալի վերայ, ազօտ լոյս էր սրբուում վրանի մէջ. վրանի դրսումը ցցւած էին եռանկիւնաձև չորս հրացաններ և նորանից ոչ հեռու խոտերի վերայ փռւած երգում էին և խօսում բէգի զինւորները:

—700 անձ, խօսեց բէգը—բայց դրանից քանիսն են աշխատաւորներ:

—Շուրջ 500 հոգի, եթէ հաշւենք կանայքն էլ.

—Ի հարկէ պիտի հաշւել, կանայք մարդկանցից լաւ են աշխատում... լա՛ւ, զրագիր՛ր, դարձաւ բէգը նրան—այժմ հաշւիր թէ տարեկան որչափ նիւֆիւս ²⁾ է տալիս Զանգազ գիւղը:

—Ձերդ մեծութիւն, մէջ մտաւ հարկահանը—աւելորդ է հաշւել, այստեղ ես ունիմ հաշւած, ահա... Զանգաղը տարեկան միայն

¹⁾ Կրա՛կ տանը, Կրա՛կ, Կրա՛կ...

²⁾ Անձնական տուրք:

բէթէլէթ¹⁾ է տալիս 8000 ղուրուշ... իսկ հողի, տաւարների և այլն տուրքերն էլ միասին, կազմում է մի լաւ գումար:

— Որքա՞ն:

— 18000 ղուրուշ:

— Ըհը՛, լաւ փող է... շուրջ 180 ոսկի...

— Ալլահ իւշիւն²⁾, ինչո՞ւ ուրանալ, Բասէնը բոլոր միւս գաւառներից լաւ եկամուտ է տալիս, անցեալ տարի մօտ 3—4000 ոսկի ժողովել եմ... չէ՛, ես Բասէնից չեմ հեռանալ, բասէնի ժողովուրդը այժմ խեղճացել է, լաւ եկամուտ է տալիս ինձ:

— Ճշմարիտ էք հրամայում, ասաց գրագիրը— Բասէնի կանայքն էլ սիրուն են... ա՛յ, այդ անպիտան բոշայի ազջիկը, հիւրի-փէրի էր...

— Ինչ լաւ պատառ կը լինէր Ձերդ մեծութիւնը, դիտեց հարկահանը— ափսոս որ ձեռքիցդ ելաւ:

— Հա՛, ափսո՛ս, ասաց բէգը— բայց հոգ չէ՛, երէկ այստեղ էլ մի սիրունը տեսայ, բոշայից պակասը չէր, այս ի՞նչ ձայն է...

Նա միջահատեց խօսքը և գլուխը դարձրեց, վրանի ետեւից մի խշրտոց էր լսվում:

— Գիւղի շներինը կը լինի, առաց հարկահանը.— հա՛, ես էլ համակարծիք իմ ձերդ մեծութեան, վէզիւր-վիւղարան³⁾ էլ մեղ նման քէֆեր չի վայելում... է՛հ, ձեզ հաճելի չը թւող կանանցից էլ մեզ բաժին է ընկնում... շնորհակալ ենք և աղօթող...

— Է՛հ, այս շունը սկսում է վրանը մտնել, ասաց գրագիրը ետ նայելով— երևի մնի հոտ է առել:

— Հօ՛շոտ... գուռաց բէգը ետ դառնալով. ձայնը դադարեց:

— Դուրս գնաց երևի, ասաց գրագիրը— ես էլ համամիտ եմ էֆէնդիին, մենք մեղաւորներս էլ քէֆեր ենք անում երբեմն...

— Դո՛ւ, ծիծաղեց բէգը— ա՛ւեներից լաւ քէֆը դու ես անում, միտդ է թէ ինչպէս անցեալ ամիսներում Ամրագոմի մէջ մի աղջկայ ձեռք էիր ձգել, երբ ես անցնում էի թփերի մօտից, աղջիկը գո-

¹⁾ Ձինճորական տուրք:

²⁾ Բառ առ բառ նշանակում է «Աստծոյ համար», բայց ո՞՞՞ է դա, որ նշանակում է «ճիշտը պիտի ասել»— նման «Աստուած վկայ» ո՞՞՞՞՛ն:

³⁾ Խնձամիծներ, նախարարներ:

ռում էր, իսկ դու ասում էիր «սո՛ւս, ես քեզ ոսկի կը տամ... երևի ոսկիներ շատ ունիս...»

—Ձեր շնորհիւր... բայց այս շունը նորից ներս է մտել, հօ՛շտ—օ՛շտ... կորսուի՛ր, անսխտա՛ն շուն...»

—Կարծում է թէ միս է մնացել, օշո, գողաց հարկահանը...

—Ձեր շնորհիւր, շարունակեց դրադիրը մենք էլ ունենում ենք այդ գեղին Աստուածիցս...

—Հա՛, հա՛, հա՛, ծիծաղեց բեգը-նրա համար այդպիսի գեղ-նել ես...

—Իրա՛ւ, իրա՛ւ, դուք հարկահանը — խիստ դեղնել է...

—Դու էլ սկսում ես դեղնել, ժպտեց գրագիրը—վա՛յ անիծած էլի մտա՛ւ, օ՛շտ, օ՛շտ... գեաւո՛ւր, օշտ...

Յանկարծ մի ձեռք երևեցաւ մթան մէջ, փայլեց մի դաշոյն:

Մի բույէ և աղմուկը բարձրացաւ, զինւորները ուրի թռան և երբ գրագիրը ու հարկահանը կռացել էին ընկնողի վերայ, լսեցաւ մի խալոտ ձայն, որը գողում էր մթան մէջ:

—Նահլա՛ւ սիսորովի, նահլա՛ւ, նահլա՛ւ:

Եւ մի խումբ հրացան արձակելով մտան վրանները, բարձրացաւ աղմուկ, հրացանների ձայնը, սուրերի շկահիւնը, շների ոռնալը, աղմուկ, ոռնոցք, հայհոյանք խառնեցին միմիանց, ձէթի ճրագների լոյսով միայն երևում էին մի տառանւող, ելնող իջնող ահագին ցուպ, սուրեր և հրացանի փողեր... երբմն միայն երևում էր նաև Խաթ-Սաբայի երկար հասակը, իսկ Գէորգի ընկուկների ձայնը թնկաց-նում էր ձորը:

—Խփէ՛ք, տղե՛րք, գողում էր նա:

—Ալէ՛ք, Ալէ՛ք, որոտում էր Խաթ-Սաբան—Նահլա՛ւ... Եւ «նահլաւ» սկսեց երևալ, վրանները վառվում էին, մէջ տեղը շփրտ-ւած մի խոտի դէզ սկսեց բոցեր արձակել...

Կրակի լոյսով այս անգամ երևեցան ցուպերով, դանակներով, հրացանով և սապարներով զինւած զիւղացիներ, որոնք երեք խումբերի բաժանւած՝ ամեն կողմից յարձակում էին գործել վրանի վերայ: Մի խումբին առաջնորդուս էր կանցի Ալէքը մի ահագին կեռ սուր ձեռքին. Խաթ-Սաբան իւր ցուպով գանդեր ջարդելով և իւր խռպոտ ձայնով «նահլա՛ւ» գողալով վազում էր դէպի վրանը:

— Խփէ՛ք, տղերք...

Թէ ինչպէս էին այդ երեք մարդիկ հանդիպել միմիանց, դա շատ երկար չէ. Խաթ-Սաբան էր գրում մի Գրիգոր աղայի մօտ հանդիպել էր Գէորգին, որը Խաթ-Սաբային ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, ասաց:

— Գնա՛նք, մայրիկ, ես պիտի կուեմ այն ցեղի համար, որ քեզ պէս մի քաջ գլխաւոր ունի:

— Եւ հեծել էր ձին ու Զիւլինի դիւղն էին գնում: Արտօսի մօտ Ալէքը հանդիպեց նոցա, ամեն ինչ պատմեց և երբ մտածում էր թէ ի՞նչ պիտի անել, Գէորգը մօտեցել էր նրան և յանկարծ հարցրել.

— Դու կանցի Ալէքը չե՞ս...

Եւ նոքա եկել էին, համոզել զիւղացւոց և յարձակում գործել բէգի և զինւորների վերայ...

Երբ լուսացաւ, Զանգաղի գետի եզերքին դեռ ևս միտում էին խոտի դէզը և վրանի սիւները, իսկ նոցա մօտ ընկած էին արիւնի լճակների մէջ բէգի, զրազրի, հարկահանի և տասն և երեք զինւորների դիակներ...

Եօթ զինւոր կարողացել էին անցնանալ:

— Տղերք, ասաց Գէորգը տխրութեամբ— լուրը Հասան-ղալա հասաւ, էգուց Զանգաղը կը պաշարեն...

ԺԳ.

Փ ի Ր

Սորանից մի քանի տարի առաջ մի հայ ճանապարհորդ, որը շրջում էր Թորթում գաւառում, մի գիշեր հիւրընկալեցաւ. մի բլրակի գլխին գտնուող հայ բոշաների վրաններում:

Հայ բոշաները, որովհետեւ մամաւ էր, թողել էին իրանց գիւղը և 40-ի չափ վրաններ էին կանգնեցրել այդտեղ: Ճանապարհորդին կերցրին, յետոյ յայտնեցին, որ իրանց գիւղապետի վրանի մօտ ամեն երեկոյ մի հեքիաթ ասող գեղեցիկ հեքիաթներ է պատմում և հրաւիրեցին նորան, եթէ կուզէր, լսելու պատմողին:

Այնտեղ, գիւղապետի վրանի առջև խոտերի վերայ փռած

շրջան էին կազմել բոլոր բոշաները, նստեցրել էին մէջ տեղ մի բռնայի և պատրաստուում էին լսելու նորան:

Փչում էր մի զով քամի. երկինքը պարզ էր և լուսինը պայծառ լուսաւորում էր, հեռւում տաւարների պահապանը երբեմն երբեմն շւաքնում էր և պլպլաքնում իւր շիբուխի կրակը, ցածում խոխոջում էր գետակը, իսկ իրանք բոշաները մէջքի վերայ պառկած կամ թիկն տւած ծխում էին... վրանների ներսում փայլում էին աղօտ լոյսեր, երբեմն ճչում էր մի մանուկ, իսկ կանայք մեղմութեամբ միմեանց վրանն էին մտնում և շները խոտերի մէջ խշրտոց հանում:

Ճանապարհորդին տեղ տւին գիւղապետի մօտ. դա մի հասակաւոր անձ էր թաւ մօրուքով և թուխ դէմքով. պարզեց ճանապարհորդին իւր շիբուխը, յետոյ դարձաւ մէջ Կոնդր նստած պատմողին և ասաց հայերէն.

—Մելի՛ք, ա՛ մելի՛ք, գոչեց գիւղապետը—աւելի լաւ կանես որ սրան Փիրի պատմութիւնը պատմես, գիտե՛ս, էֆէ՛նդի, դարձաւ նա ճանապարհորդին-Փիրի հեքիաթը շա՛տ լաւ հեքիաթ է, բայց ո՛չ ոք կարող է մեր Մելիքի պէս լաւ պատմել...

—Քէհեա՛, ասաց մի բոշա—Գրիգորը փող չ'ածի՞ պարգանք:

—Տօ՛ հա՛, հա՛, ասաց քէհեա՛ն—դէ՛, Գրիգոր, վերառ փողդ, էֆէ՛նդի, Գրիգորը լաւ փող է ածում, մերոնք էլ պար են դալիս... հայգէ՛, տղե՛րք, վեր կացէք...

Եւ սկսեց ածել մի վայրենի եղանակ սուր ելեէջներով, իսկ պարողը պարզեց. թւերը՝ ոտները ծուռը գրած սկսեց թռչկոտել և աւելի վայրենի մի պար պարել, որից յետոյ երեք-չորս հոգի շրջապատեցին նրան և սկսեց խմբական տարօրինակ պարեր. նստածները երգում էին. ի՛նչ երգ... փողը ածում էր մի արագ շափերով և զիլ ձայներով կտոր, հետզհետէ իջեցնում էր մինչև 8 աստիճան ցածր և երբ նորից օգտափն էր թռչում, խումբը ցած ձայնով երգում էր նրա հետ. այդ կտորը նմանում էր արաբական «վա՛յ դիլէմ» երգի կտորին:

Յետոյ յանկարծ մի երիտասարդ նստաւ փող ածողի մօտ, հազաց և սկսեց երգել

Միրէվի, միրէվի թա բը ասըր ¹⁾

մի միրէմ ²⁾

Եւ փողը ածեց ու երիտասարդը շարունակեց

աման դիլէմ ³⁾

Իսկ խումբը մենեց

վա՛յ դիլէմ... ⁴⁾

Արաբական երգն է ներգում, բայց որչա՛փ ալլանդական ի՛նչ խուժատուժ պար էր, ի՛նչ ցատկուտուքներ, ի՛նչ ոստոստումներ, ի՛նչ քայլեր:

Երբ արաբական երգն էլ վերջացաւ, բոշալի մէկը եկաւ նստելու ածողի մօտ, հազաց. մի բան ասաց ածողին և բարձր ու բարակ ձայնով երգեց բոշալական մի երգ...

Եւ վերջացրին երգը մի կատաղի ձայնով «Ա՛խ լէվալ, ⁵⁾ լէվա՛լ, լէվա՛լ» խօսքերով...

Երբ լռեցին, բոլորն էլ տխուր էին, շատերը չափ քաշեցին, գիւղապետը դէմքը կնճռած լսում էր և ճանապարհորդը բռնաների հետ դեռ ևս երկար չը կարողացաւ երգի թողած տխուր տպաւորութեան տակից դուրս գալ...

Հինգ րոպէի չափ լուսթեմա՛բ ծխեցին բոլորը, յետոյ գիւղապետը շարժւեցաւ տեղից և դառնալով Մելիքին.

— Մելի՛ք, ասաց—պատմիր «Փիր»-ի պատմութիւնը:

Մելիքը եկաւ մէջ տեղ նստելու, հազաց նորից, բոլորին մէկ մէկնայեց, ժպտեց ճանապարհորդին և նորան ուղղելով խօսքերը սկսեց.

«Այնտեղ Զիւլինի սարերի վերայ, պատմեց նա—մի վայրենի վարդենիի մեծ թուփ կայ, որը տարին մի անգամ տալիս է սպիտակ բազմաթիւ անուշահոտ վարդեր, բայց ճիւղերը աւելի թանգազին և աւելի լաւ վարդերով են զարդարւած...»

Իւրաքանչիւր լոմ, իւրաքանչիւր հայ (այժմ սկսել են նաև իւրաքանչիւր ալլաղգ) այդ ծառի մօտից անցնելու ժամանակ, պահ

1) Գճում ևս, գճում ևս մինչև երեկոյ:

2) Մեռնում եմ:

3) Վա՛յ սիրտս:

4) Վա՛յ սիրտս:

5) Հա՛ բոշալի լեզուով նշանակում է «խտուած»:

մի նստում է նորա հովանիի տակ, յետոյ կարում է իւր հագուստից մի կտոր, փաթաթում է նորա ճիւղերին, աղօթում է և յետոյ հեռանում...

Դա Փիրս-ի գերեզմանն է. այստեղ թաղած է մի կին, մի քաջ, մի խելօք կին և իւրաքանչիւր լոմ, հրա հանդիպում է այդ քարակոյտներից կազմած գերեզմանին և կամ հեռւից տեսնում է նորա վերայ բուսած այդ վարդենին, չէ կարողանում չը յիշել Փիրս-ին... լոմերի քաջ գիւղապետահուն, հրաշալի լոմ-Հասանի կնոջ՝ իմաստուն Խաթ-Սաբային...

Քաջ էր Խաթ-Սաբան, իմաստուն էր նա, նորա պէս կին դեռ չի ծնել աշխարհի մէջ և բոլորը այլ ևս նրան կոչում են «Փիրս»¹⁾։

Հեռու Աջեմիստանից եկաւ լոմ-Հասանը իւր ցեղի հետ, մի կոււի մէջ վերջին անգամ կոտորեց 101 քիւրդ և երբ մեռաւ, Խաթ-Սաբան էր, որ ցեղապետ եղաւ լոմերի վերայ, որոնց նա կառավարում էր իմաստութեամբ. նա քսան անգամ ազատեց իւր ցեղին կորստից, քսան անգամ աշխատեց թափաւականութիւնից ազատել, գիմեց փաշային, գիմեց սուլթանին, բայց այս երկրի մէջ ոյժից բացի ուրիշ միջոց ի գործ դնել անկարելի է... և Խաթ-Սաբան ոյժ էլ գործ դրեց։

Եւ գնաց նա էրզրում, գտաւ երկու հայ, եկաւ Զանգաղ, կոտորեց զինուորներին, կրակ տաւ նրանց վրանները, սպանեց Հասան-ղալայի գազան բէգին...

Փաշան զօրք ուղարկեց գիւղի վերայ. զօրքը կրակ տաւ գիւղը և Խաթ-Սաբան քաջեց իւր ցուպը, կոտորեց 100-ից աւելի զինուոր, գիւղացւոց բոլորին էլ ազատեց, նրանց առաջն ընկաւ տարաւ ռուսի հողը։

Զօրքը ընկաւ նորա ետեւից. Խաթ-Սաբան անցաւ Հասանի գիւղից, քարուքանդ արաւ և բարձրացաւ լեռները։

Երբ Զիւլինի գլուխն էր հասել, արդէն ճանապարհին թողել էր իւր խումբից շատերին, սակայն իրան հետեւող զօրքը կէս էր եղել։

Եւ գիշերեց խումբը Զիւլինի գլխին, Խաթ-Սաբան այդ գիշեր երեւոյց էր տեսել, որ լոմ-Հասանը կանչում էր իրան։ Նա զգաց որ

¹⁾ Սուրբ։

մեռնելու էր, կանչեց աղջկան, բռնեց նորա ձեռքը տաւ Կանցի՛ Ալէքին, օրհնեց և ասաց.

— Հող ունենա՛ք, իմ որդիներս...

Կանչեց լոմերին, խրատեց նրանց և ասաց.

— Հող ունեցէ՛ք, զաւակներս— ձեր փրկութեան և հանգստութեան միջոցը հողն է...

Գիշերը յանկարծ զօրքերը պաշարեցին խումբին. Խաթ-Սաբան վերցրեց ցուպը և ընկաւ նրանց մէջ, իւր չորս կողմը դիակներ փռեց և երբ զօրքերը յետ էին փախչում և խումբը մտնում էր ոռւսի հողը՝ Խաթ-Սաբան վէրք ստացաւ կուրծքից...

Կէս գիշերին Խաթ-Սաբան մեռնում էր. կանչեց նորէն բոլոր լոմերին և երբ հաւաքւել էին, նա բարձրացաւ տեղից, բոլորին մէկ մէկ օրհնեց և ասաց կրկին.

— Հող ունեցէ՛ք...

Եւ մեռաւ «հող» բառը բերանին...

Լոմերը թաղեցին նրան մի բլրակի ստորոտում. Օդիշուն պոկեց ուրիշ տեղից մի վարդի լիփիկ և տնկեց նորա գերեզմանի վերայ, լոմերը իրանց շորերից մի մի կտոր կապեցին նորա ճիւղերին, լացին իրանց հերոսուհու վերայ...

Եւ գնացին...

Անցա՛ն տարիներ, Խաթ-Սաբայի իւրաքանչիւր քաջութիւնը մի մի հեքիաթի նիւթ դարձան, որը ես ձեզ պիտի պատմեմ միշտ, կը պատմի իմ որդին, կը պատմի իմ թոռը, կը պատմի իւրաքանչիւր լոմ... նորա զէստէնը ¹⁾ կ'երգի իւրաքանչիւր շաիր ²⁾, իւրաքանչիւր լոմի մանուկ, կ'երգի Գրիգորը, կ'երգեն քարերը, իսկ այժմ էլ իւր քաղցր ձայնով կ'երգի Մարկօն, կը լսեն լոմերը և կը պարծենան ու կը պատմեն իրանց աղջիկներին, կը լսեմ և ես, ձեր ծերունի հեքիաթ պատմողը և կը ցնծամ...

Եւ լռեց Մելիքը. Մարկօն, որը մի լաւ ձայն ունէր, մօտեցաւ Գիկորին և նստեց...

Փշում էր զով քամին, փալլում էր լուսինը, հովիւը պլպլաց-

¹⁾ Երգի մի տեսակ է, որ գովում է մանաւոր քաջ անձերի

²⁾ Բանաստեղծ.

նում էր իւր չիրութի կրակը, հեռում խոխոջում էր գետակը,
խշխշում էին խոտերը...

Մարկոն սկսեց, նորա ձայնը հնչում էր որպէս տաւիղ, դողում
էր որպէս լար և խօսքերը արտասանում էր այնպէ՛ս մեղմ, որ
սարսուռ էր ազդում...

Նա երգում էր:

Զիւինի՛ թուփ, զուրբան վարդիդ

Ո՞վ կը հասնի քո փառքիդ

Թող, որ նախանձեմ արմատիդ...

Փչում էր քամին, փալլում էր լուսինը, խոխոջում էր գետակը,
խշխշում էին խոտերը և խումբը զօրեղ ձայնով ու դէմքը Զիւինի
լեռներին դարձրած՝ երգում էր:

Զիւինի թուփ, զուրբան վարդիդ

Ղուրբան «Փիր»-ին ծածկող հողիդ...
